

دین‌داری و رفتار – نگرش زیست محیطی

(نگرش مسیحیان و بوداییان به محیط زیست – نمونه موردی امریکا و ژاپن)

علیرضا قبادی

(دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و دانشجوی دوره دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه پیام نور)

چکیده

بحران محیط زیست یکی از دغدغه‌های بشر امروز در سطح جهانی است. صاحب‌نظران مختلفی در پی حل این بحران و ارائه راهکارهای مقابله با آن هستند. یکی از رویکردهای مقابله با این بحران رویکردهای فرهنگی است. در اعتقاد بسیاری از محققان، فرهنگ به طور عام و دین و آموزه‌های دینی به طور خاص در حل بحران محیط زیست چه در سطح محلی و چه در سطح بین‌المللی تاثیر گذارند. محققان زیست بوم‌گرا معتقدند، برای حل بحران محیط زیست علاوه بر توجه به عوامل فنی، باید به مسائل معرفتی و نگرش دینی نیز توجه کرد. همچنین بر اساس نظریه‌های جامعه‌شناسان زیست محیط، افراد با زمینه‌های دینی متفاوت، رفتار متفاوتی با محیط زیست خواهند داشت. این رفتار می‌تواند مسولانه و مثبت یا غیر مسولانه و منفی باشد. به منظور بررسی تاثیر و رابطه میان باورهای دینی و رفتار زیست محیطی این مقاله رفتار پیروان دین بودا و مسیح را در دو کشور ژاپن و امریکا با استفاده از تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش ارزش جهانی در سال ۲۰۰۵ مقایسه کرده است. حجم نمونه ۲۲۰۴ نفر است. برای سنجش میزان همبستگی میان دین و محیط زیست در هر کشور از آزمون پیرسون و برای سنجش تفاوت نگرش، از آزمون تی استفاده شده است. داده‌ها نشان داده است که نگرش دینی به محیط زیست نزد پیروان بودا در ژاپن در مقایسه با نگرش مسیحیان در امریکا مثبت و مسولانه‌تر است. کلیدواژه‌ها: محیط زیست، دین، بحران زیست محیطی، بودایی، مسیحی، امریکا، ژاپن.

(۱) مساله و پرسش

توسعه نامتوازن جوامع انسانی، به کارگیری فناوری افسارگسیخته، فزونی جمعیت، مصرف بی‌رویه و... محیط زیست را در معرض خطر و در لیست بحران‌های جهانی و در کانون توجه محققان و پژوهشگران کشورهای مختلف جهان قرار داده است. بسیاری از افراد و گروه‌های اجتماعی؛ خصوصاً مدافعان محیط زیست، تلاش‌ها و اقدامات علمی و عملی زیادی در چاره جویی و شناسایی عوامل موثر در حل بحران موجود انجام دادند. در میان عوامل موثر در حل بحران، بسیاری از محققان به تاثیر عوامل فرهنگی به طور عام و نقش دین و آموزه‌های دینی به طور خاص به عنوان یکی از عوامل موثر در بهبود و حراست از محیط زیست توجه کردند. جامعه شناسان بر این باورند که نگرش‌ها و ارزش‌ها، از جمله ارزش‌های دینی و مذهبی که از اساسی‌ترین وجوه تمایز میان فرهنگ‌ها و عامل مهمی در تجلی نگرش‌های بنیادین در جامعه اند(ورسلی، ۱۳۸۸: ۴۹) نقش بسیار مهم در بهبود و حراست از محیط زیست دارند. به اعتقاد محققان، ارزش‌های زیست محیطی ریشه در جهان بینی و آموزه‌های دینی دارد (صالحی و حمایت خواه جهرمی، ۱۳۹۲: ۵۲۳). دین می‌تواند در حل بسیاری از مشکلات جامعه از جمله حل بحران محیط زیستی هم در سطح محلی و هم در سطح بین المللی تاثیر گذار باشد (فراهانی فرد: ۹۵، ۱۳۸۵). به طور کلی دو نگرش عمده درباره نقش دین و ارزش‌های دینی درباره محیط زیست وجود دارد. از یک سو محققان زیست بوم گرا معتقدند، دین و آموزه‌های دینی در حل بحران محیط زیست تاثیر مثبت می‌گذارند (نواح، عبدالرضا، شهروز فروتن و کیا پورترکارونی، ۱۳۹۰: ۸). آنان معتقدند برای حل بحران محیط زیست علاوه بر توجه به عوامل فنی، باید به مسائل معرفتی به طور عام و نگرش دینی به طور خاص توجه کرد. معطوف به چنین رویکرد و پذیرش چنین پیش فرضی است که امروزه نهادهای بین المللی؛ مانند اتحادیه ادیان "ای.آر.سی" با به کار گیری ظرفیت‌های دینی در حفاظت و حراست از محیط زیست شکل گرفته است. در مقابل؛ نظر گاه متضاد دیگری وجود دارد که معتقد است که دین و آموزه‌های دینی نقش منفی در بحران زیست محیطی دارد زیرا برخی اعتقادات دینی اسباب گستاخی بشر نسبت به طبیعت را فراهم ساخته است(فراهانی فرد، ۱۳۸۵: ۹۵). اگرچه اغلب بررسی محققان نشان می‌دهد که دین، ارزش‌ها و هنجارهای دینی در همه ادیان بر تعامل مثبت با طبیعت تاکید دارد (عطاریه: ۱۳۹۲، ۱۴). اما میان محققان و تحلیل‌گران در میزان تاثیرگذاری ادیان در حراست از محیط زیست یا میزان تاثیر پذیری افراد و گروه‌های اجتماعی در ادیان مختلف، اجماعی وجود ندارد. محققان معتقدند برخی عقائد دینی زمینه را برای بی

ارزش کردن محیط زیست فراهم می‌کنند و برعکس برخی از باورها محیط زیست را مقدس می‌کند و توجه به محیط زیست را افزایش می‌دهد (ملکی، علی پور، ۱۳۹۳: ۵۷۹). از سوی دیگر جامعه شناسان زیست محیط، معتقدند افراد با زمینه‌های دینی متفاوت، رفتار متفاوتی با محیط زیست دارند، این رفتار می‌تواند مسولانه و مثبت یا غیر مسولانه و منفی باشد. «تحقیقات نشان می‌دهد بسیاری از مسائل زیست محیطی، ناشی از رفتارهای غیر مسولانه انسان‌ها با محیط زیست است و این رفتارها نیز تحت تاثیر عوامل مختلف به ویژه ارزش‌های زیست محیطی بروز می‌کند» (صالحی و حمایت خواه جهرمی، ۱۳۹۲: ۵۲۳). با توجه به رویکردهای اشاره شده سوال پژوهش حاضر این است که؛ با فرض مشابهت دو کشور صنعتی امریکا و ژاپن؛ آیا میان نگرش پیروان مسیح در امریکا؛ به عنوان یکی از ادیان ابراهیمی؛ با نگرش پیروان بودا در ژاپن؛ به عنوان نماینده یکی از ادیان غیر ابراهیمی، نسبت به محیط زیست تفاوتی وجود دارد؟ آیا میزان علاقه به محیط زیست در این دو کشور متفاوت است؟ نگرش دینی کدام کشور به محیط زیست مثبت تر و مسئولانه‌تر است؟

(۲) مرور ادبیات

بر اساس بررسی‌های به عمل آمده، مطالعات فراوانی درباره محیط زیست و دین از یک سو و تحلیل از داده‌های پیمایش ارزش‌های جهانی از سوی دیگر در سال‌های اخیر صورت گرفته است. عمده تحقیقات انجام گرفته اغلب به شرایط اجتماعی فرهنگی و سیاسی کشورها از یک سو و نقش آموزه‌ها و باورهای دینی و نگرش دینداران به محیط زیست از سوی دیگر است که اغلب در یک کشور، در زمان‌ها و نسل‌های مختلف صورت گرفته است و کمتر مطالعه‌ای درباره مقایسه تطبیقی؛ مانند آنچه مد نظر این تحقیق است یعنی مقایسه میان نگرش دینداران در ادیان مختلف با محیط زیست انجام گرفته است.

از جمله تحقیقات انجام گرفته مرتبط با پیشینه این تحقیق دو تحقیق زیر است که یکی در سطح بین المللی و دیگر در سطح داخلی انجام گرفته است. تحقیق "مقایسه تحلیلی ارزش‌های زیست محیطی جهان اسلام و غرب؛ تحلیل ثانویه داده‌های ارزش جهانی"^۸ از جمله تحقیقاتی است که با مقایسه تطبیقی میان آموزه‌ها و جهان بینی دینی با محیط زیست در برخی از کشورهای مسلمان؛ مانند ترکیه، اندونزی، مصر، اردن و برخی کشورهای غیر مسلمان؛ مانند امریکا، کانادا، سوئیس و آلمان انجام گرفته است. به اعتقاد محققان پژوهش مزبور تفاوت چندانی میان شاخص‌های ارزش‌های زیست محیطی میان این کشورها وجود ندارد. در این

^۸ (WVS)

تحقیق اشاره شده است که کشورهای مسلمان، مسائل زیست محیطی نظیر بدی آب و هوا و نامناسب بودن وضعیت بهداشت را از کشورهای نامسلمان جدی تر می گیرند (صالحی، حمایت خواه جهرمی، ۱۳۹۲: ۵۰۵-۵۲۳).

تحقیق دیگری توسط عبدالرضا نواح، شهروز فروتن و کیا پورترکارونی در حوزه داخلی با عنوان «بررسی رابطه میان میزان دینداری با ارزش ها و رفتارهای زیست محیطی در شهر اهواز» انجام شده است. فرض تحقیق مزبور بر آن است که افراد با زمینه های دینی متفاوت، دارای ارزش های زیست محیطی متفاوتی می باشند، اما مقاله فوق از حد بررسی رابطه میان سن، جنس و تحصیلات با محیط زیست فراتر نرفته است و به تشریح رابطه میان هر یک از متغیرها با رفتارهای زیست محیطی پرداخته است (نواح، عبدالرضا، شهروز فروتن و کیا پورترکارونی، ۱۳۹۰).

(۳) مرور نظری

جامعه شناسان محیط زیست برای بررسی و حفاظت از محیط زیست رویکردهای متفاوتی دارند. رویکرد فرهنگی یکی از رویکردهای حفاظت از محیط زیست است. این رویکرد براین نکته تاکید دارد که ارزش ها عامل مهمی در توصیف و تبیین رفتارهای زیست محیطی است. این رویکرد بر این امر مبتنی است که برای حفاظت و حراست از طبیعت، علاوه بر توجه به ابعاد فنی باید به عوامل انسانی و فرهنگی نیز توجه کرد. دین، باورها و نگرش های دینی از عناصر مهم در رویکردهای فرهنگی هستند و نقش مهمی در حل بحران محیط زیست دارند. «افراد هر جامعه بر اساس جهان بینی و ارزش های خاص فرهنگی اجتماعی خود واکنش های متفاوتی نسبت به محیط زیست دارند و... رفتار مردم با محیط زیست وابسته به دیدگاهی است که در رابطه خود با پدیده های اطراف خود دارند» (صالحی، حمایت خواه جهرمی، ۱۳۹۲: ۵۰۸-۵۰۹). همچنین آنها به تفاوت دیدگاه های مذهبی نسبت به محیط زیست اشاره دارند و معتقدند که برخی عقائد یهودی - مسیحی، زمینه را برای بی ارزش کردن محیط فراهم می سازند و بعضی باورها، محیط زیست را مقدس می دانند و سبب توجه بیشتر به محیط زیست می شوند (همان، ۵۱۰). در این زمینه می توان به دو نظریه زیست بوم گرا و نظریه های جامعه شناسان زیست محیط اشاره کرد. در نظریه نخست به این نکته تاکید می شود که دین و آموزه های دینی به عنوان یکی از عوامل مهم فرهنگی نقش موثری در حل بحران محیط زیست دارد. نظریه پردازان زیست بوم گرا معتقدند، دین و آموزه های دینی در حل بحران محیط زیست تاثیر گذارند. آنان معتقدند برای حل بحران محیط زیست علاوه بر توجه به عوامل فنی، باید به مسائل معرفتی به طور عام و نگرش دینی به طور خاص توجه کرد (نواح، عبدالرضا،

شهری، فروتن و کیا پورترکارونی، ۱۳۹۰: ۸۰). بر اساس نظریه‌های جامعه شناسان زیست محیط، افراد با زمینه‌های دینی متفاوت، رفتار متفاوتی با محیط زیست خواهند داشت. این رفتار می‌تواند مسولانه و مثبت یا غیر مسولانه و منفی باشد (همان). بنابراین، رفتار زیست محیطی افراد در هر جامعه اولاً متأثر از حوزه فرهنگی، آموزه‌ها و باورهای دینی است و ثانیاً زمینه‌های دینی متفاوت، رفتار زیست محیطی متفاوتی را به دنبال دارد.

(۴) مبانی روشی

فرضیه

به نظر می‌رسد هم بین نگرش مثبت به محیط زیست در میان دو گروه مسیحی و بودائی تفاوت معنی‌دار وجود دارد؛ هم بین میزان دینداری و نگرش مثبت به محیط زیست رابطه مثبت وجود دارد.

روش

از شیوه‌های شناخت و شناسایی پدیده‌ها، مقایسه است. به باور برخی محققان اگر مقایسه و تطبیق را در تحقیق حذف کنیم، شناسایی ناممکن می‌شود. در مقایسه و تطبیق، دو امر وابسته به یکدیگر یعنی مشابهت و مغایرت میان پدیده‌ها مد نظر است. در روش تطبیقی محقق به مقایسه دو یا چند پدیده نظری و عینی پرداخته و ضمن تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌ها به جمع بندی و نتیجه‌گیری می‌پردازد (اعرابی، ۱۳۷۶: ۱۶-۹).

این تحقیق با فرض مشابهت دو کشور صنعتی امریکا و ژاپن در سایر مولفه‌های تاثیر گذار زیست محیطی به تفاوت نگرش‌های متفاوت پیروان مسیح در امریکا؛ به عنوان یکی از ادیان ابراهیمی؛ با نگرش پیروان بودا در ژاپن؛ به عنوان نماینده یکی از ادیان غیر ابراهیمی، نسبت به محیط زیست با روش مقایسه‌ای پرداخته است. در این پژوهش از داده‌های پیمایش ارزش‌های جهانی در سال ۲۰۰۵ به صورت تحلیل ثانویه بهره‌گیری شده است. به این معنا که از داده‌های پیمایش مزبور به منظور تجزیه و تحلیل تفاوت نگرش‌های دینی در این دو کشور استفاده کرده است. حجم نمونه در این تحقیق کلیه افراد مصاحبه شونده در پیمایش ارزش‌های جهانی در این دو کشور در سال ۲۰۰۵ است. حجم نمونه در امریکا ۱۲۰۸ و در ژاپن ۹۹۶ نفر است. برای آزمون فرضیات جهت مطالعه تطبیقی و سنجش تفاوت‌های دو کشور از آزمون تی دو گروه مستقل و سنجش میزان همبستگی؛ با توجه به سطح سنجش متغیرها؛ از آزمون پیرسون استفاده شد.

(۵) یافته‌های تجربی

با توجه به این که دو کشور ژاپن و آمریکا هر دو کشور صنعتی هستند این تحقیق با قبول این پیش فرض که صنعتی یا فراصنعتی بودن، این دو کشور را در جایگاه یکسانی از لحاظ باورها نسبت حراست و حفاظت به زیست محیط قرار داده است و تنها تفاوت نگرش های زیست محیطی در این دو کشور؛ به سبب داشتن دو دین مختلف است که به نظر سبب تفاوت در نگرش آن دو کشور نسبت به محیط زیست شده است؛ به سراغ مقایسه این متغیر و تاثیر آن بر محیط زیست رفته است تا تفاوت دو نگرش دینی را نسبت به محیط زیست مقایسه کند.

آزمون فرض ۱

نگرش به محیط زیست در دو کشور ژاپن و آمریکا

جدول شماره ۱: تفاوت میانگین میزان علاقه به محیط زیست در دو کشور آمریکا و ژاپن

نام متغیر	نام مقوله	مقدار F	سطح معنی داری	مقدار T	درجه آزادی	سطح معنی داری	انحراف معیار	میانگین	خطای استاندارد	فاصله اطمینان از تفاوت	
										حد بالا	حد پایین
دین	بودیسم	۶,۴۱	۰,۰۱	۲۱,۶۶	۲۲۰۲	۰,۰۰۰	۰,۷۳۶۸	۳/۷	۰,۰۳۴	۰,۶۷۰	۰,۸۰۳
	مسیحی			۲۱,۸۵	۲۱۷۸,۸۵۴	۰,۰۰۰	۰,۷۳۶۸	۲/۹	۰,۰۳۳	۰,۶۷	۰,۸۰۲

چنانچه ملاحظه می‌شود، میزان میانگین علاقه به محیط زیست در بوداییان ژاپن ۳/۷ و در مسیحیان آمریکا ۲/۹ است. علاوه بر تفاوت میانگین آزمون تفاوت بین دو گروه مستقل بودیسم و مسیحی تفاوت معنی‌داری را نشان می‌دهد. میزان ارزش عددی T برای بودیسم ۲۱,۶۶ و برای مسیحیت ۲۱,۸۵ به دست آمده است. همچنین سطح معنی‌داری برای هر دو متغیر ۰,۰۰۰ می‌باشد. بنابراین با ۹۹ درصد اطمینان می‌توان گفت که تفاوت معنی‌داری بین این دو دین در گرایش به محیط زیست وجود دارد. بنابراین فرض این تحقیق مبنی بر نگرش‌ها متفاوت دینی سبب تفاوت رفتار زیست محیطی می‌شود؛ تایید می‌شود.

فرض آزمون ۲

ارتباط بین دینداری و میزان علاقه به محیط زیست در دو کشور

جدول شماره ۲: میزان دینداری و گرایش مثبت به محیط زیست در میان پیروان دو دین

معناداری	ضریب همبستگی پیرسون	همبستگی
.002	-.088**	میزان دینداری مسیحیان امریکا
.089	.057	میزان دینداری بودائیان ژاپن
		گرایش مثبت به محیط‌زیست

در جدول شماره ۲ میزان دینداری در بین پیروان هر یک از دین بودا و مسیحیت و گرایش آنان به حفاظت از محیط زیست مقایسه شده است. نتیجه همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که میزان دینداری در کشور آمریکا با میزان علاقه به محیط زیست رابطه معکوس و منفی دارد. در واقع با بالا رفتن میزان دینداری میزان علاقه به محیط زیست کاهش یافته و هرچه میزان علاقه به محیط زیست افزایش می‌یابد میزان دینداری افراد نیز کاهش می‌یابد. میزان همبستگی بین دو متغیر در این کشور معادل -0.088 بوده و درصد خطای آن معادل $0.02 > 0.05$ است. بنابراین فرض، رابطه میان میزان دینداری و نگرش مثبت به محیط زیست در این تحقیق تایید نمی‌شود. نتیجه این همبستگی در کشور ژاپن در میان پیروان بودایی نشان می‌دهد که میزان دینداری و میزان علاقه به محیط زیست ارتباط معنی داری با هم ندارد، زیرا میزان عددی آزمون پیرسون معادل 0.057 و درصد خطای آن معادل $0.08 < 0.05$ است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که رابطه میان دینداری با محیط زیست تابع نوع دینداری است نه میزان دینداری.

نتیجه

تحقیقات نشان می‌دهند که ارزش‌ها متغیر مهمی برای توصیف و تبیین رفتارهای زیست محیطی است از جمله ارزش‌ها؛ ارزش‌های دینی است که تئوری جامعه شناسان زیست محیط و نظریه‌های زیست بوم‌گرا به آن اشاره دارند، به این معنا که افراد با نگرش و زمینه‌های دینی متفاوت رفتار زیست محیطی متفاوتی دارند. در این تحقیق نیز به این نظریه صحت داده شده است که نگرش دینداران نسبت به حراست و حفاظت از محیط زیست در ادیان و با زمینه‌های دینی مختلف، متفاوت است. همچنانکه در پیشینه تحقیق؛ مانند پژوهش صالحی و حمایت

خواه در مقایسه ارزش‌های زیست محیطی جهان اسلام و غرب و هم در پژوهش نواح و دیگران در نمونه شهر اهواز در رابطه میان میزان دینداری با ارزش‌ها و رفتارهای زیست محیطی به آن اشاره شده است. در خصوص یافته‌های این تحقیق می‌توان گفت در مقایسه میزان علاقه‌مندی به محیط زیست و دینداری در دو کشور، علاقه به محیط زیست در ژاپن بیش از امریکا است، به عبارت دیگر دینداری بوداییان در ژاپن همگراتر و مثبت‌تر از نوع دینداری مسیحیان در امریکا نسبت به محیط زیست است. چنانکه سایر تحقیقات نیز به رفتارهای زیست محیطی غیر مسئولانه در عقائد مسیحی اشاره کردند. در توضیح این تفاوت باید گفت اگرچه در هر دو جامعه صنعتی شدن اتفاق افتاده است؛ اما به نظر صنعتی شدن در ژاپن با حفظ برخی باورها و سنت‌های فرهنگی و دینی از جمله حفاظت از محیط زیست انجام گرفته است. ژاپنی‌ها با پای بندی به سنت‌ها و ارزش‌ها از جمله ارزش‌های دین بودایی صنعتی شدن را تجربه کردند. همچنین باید به این نکته توجه داشت که اگرچه در بودیسم خداآوری وجود ندارد ولی وجود برخی تعالیم و بسیاری از اعتقادات الزاماتی را برای افراد و گروه‌های ژاپنی ایجاد کرده است که در نگرش آنان به حراست و حفاظت از محیط زیست تاثیر گذار بوده است.

یافته مهم دیگر در این تحقیق آن است که رابطه میان دینداری با محیط زیست تابع نوع دینداری است نه میزان دینداری؛ زیرا همچنانکه در این تحقیق به آن اشاره شده است، میان میزان دینداری و محیط زیست، رابطه معناداری وجود ندارد؛ چنانچه در ژاپن این گونه بوده است. میان میزان دینداری و محیط زیست رابطه معکوس وجود دارد؛ چنانکه در نمونه امریکا نشان داده شده است.

منابع

- اسلام‌زاده، وحید، ۱۳۸۲. مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی محیط‌زیست، تهران: سازمان سبز حزب اسلامی کار.
- اعرابی، محمد، ۱۳۷۶. روش تجزیه و تحلیل تطبیقی در مدیریت، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- اینگلهارت، رونالد، ۱۳۷۰. تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، ترجمه مریم وتر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جلالی مقدم، مسعود، ۱۳۸۳. کرانه‌های هستی انسان در پنج افق مقدس (تحقیقی تطبیقی در انسان‌شناسی پنج دین بزرگ)، تهران: امیر کبیر.
- جهانگیر، عیسی، ۱۳۹۱. معرفت- فرهنگ اجتماعی، محیط زیست و بحران آن؛ رویکردی قرآنی جامعه المصطفی سال دوم، شماره سوم، تابستان ۱۳۹۰، صفحه ۶۳-۸۴.
- حاجی حسینی، سحر، ۱۳۹۲. اثرات محیط زیست و فرهنگ بر یکدیگر. <http://www.asnaalborz.ir/vdci.zarct.html2ayybc>
- صالحی، صادق؛ حمایت خواه جهرمی، مجتبی، ۱۳۹۲. مقایسه تحلیلی ارزش‌های زیست محیطی جهان اسلام و غرب؛ تحلیل ثانویه داده‌های ارزش جهانی، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۲، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۲، ص ۵۲۳-۵۰۵.
- عطاریه، مریم، ۱۳۸۶. طبیعت و محیط زیست در دیگاه ادیان و آیین‌ها، روزنامه اعتماد ملی، شماره ۴۷۶، تاریخ مراجعه ۱۰/۷/۸۶، (صفحه ۱۴). <http://abdoe.ir/forum/?p=336>
- فاضلی، محمد، ۱۳۸۹. ارزیابی تأثیرات اجتماعی، تهران: جامعه‌شناسان.
- فراهانی فرد، سعید، ۱۳۸۵. محیط زیست: مشکلات و راه‌های برون رفت از منظر اسلام، اقتصاد: اقتصاد اسلامی، شماره ۲۲ ص ۹۳-۲۲
- ۱ 393/01/18 تاریخ مراجعه <http://www.noormags.com>
- نواح، عبدالرضا، فروتن کیا، شهروز و محمد پورتر کارونی، ۱۳۹۰. بررسی رابطه بین میان دینداری با ارزش‌ها و رفتارهای زیست محیطی شهروندان (مطالعه موردی: شهر اهواز) فصلنامه مطالعات جامعه شناختی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی دهقان، سال اول شماره اول ص ۷۷-۹۸
- کامستوک، گئری ال، 1387. خداباوری و اخلاق زیست محیطی، مترجم انشاءالله رحمتی، فلسفه و کلام اطلاعات حکمت و معرفت، فروردین، شماره ۲۵ <http://www.noormags.com>
- تاریخ مراجعه: ۱۳۹۳/۱/۱۸
- ملکی، امیر، علی پور، پروین، ۱۳۹۳. زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، شماره ۴، زمستان ص ۵۷۷-۵۹۲

تاریخ مراجعه: <http://www.hawzah.net/fa۱۳۹۳/۵/۴>

World Values Survey, Values Change the World: World Values Survey, website:
<http://www.worldvaluessurvey.org>